

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ DİNİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Elnur HƏSƏNOV,

*AMEA-nın Gəncə bölməsinin baş mütəxəssisi,
Elm üzrə Prezident mükafatçısı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
el-hasanov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan, Gəncə, İntibah dövrü, Şeyx Nizami, milli-mənəvi dəyərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджан, Гянджа, Ренессанс, Шейх Низами, национально-моральные ценности.*

KEY WORDS: *Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, Sheikh Nizami, national-moral values.*

**“Əzəl gündən qiymətli bir incidir doğru söz,
Acısıyla könüllər sevincidir doğru söz”.**
Şeyx Nizami Gəncəvi

Dünya ədəbiyyatının və mədəniyyətinin görkəmli siması olan Nizami Gəncəvinin qələmindən ən adi deyimlər ilahi dəyər qazanır və hikmətə çevrilir. Şeyx Nizaminin fəlsəfi qənaətlərinin kökündə dayanan dini-əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərimiz onun irsindəki müdrik fikirlər üçün bir növ dayaq rolunu oynayır.

Yaradıcılığı ilə bəşəri irsə nur saçan Nizami Gəncəvi Tanrı hökmlərini sözə çevirməyi bacarmışdır:

Bir sakit qalayam, dörd yanımda gecə,
İshaq-Mushaqlardır yoldaşım tək cə [1, s.67].

Şeyx Nizami fəlsəfəsi xalq ruhunun aynasına çevrilməsi ilə yadda qalır. Dahi mütəfəkkir Tanrının bəxş etdiyi qismətə inanır. Zora, hiyləyə əl atanları yazıq adlandırır:

Zorla, hiylə ilə kəsb etmə, yazıq,
Yeyə bilməz heç kəs qismətdən artıq [2, s.146-147].

Bu fikir xalq hikmətində, atalar sözündə də öz təsdiqini tapır: “Qismətdən artıq yemək olmaz”. Bəşər övladının bir qismi kor doğuldu, kor kimi yaşadı. Korlar öz eybini görə bilməzdi: axı kor idi. Amma başqasının korluğunu duydu və ona lağ etməkdən çəkinmədi. Atalar dediyi kimi: “Kor kora lağ eləməsə, bağı çatlayar” [3, s.6-9].

Tanrı xalq etdiklərini görür, eşidir, duyur. Bu səbəbdən də onları heç vaxt darda qoymur. Səbir etməyi bütün müşküllərin açarı sayan şeyx Nizami də bilirdi ki, darda qalanların dadına yetən var. O, xalq hikmətinə söykənərək bu fikri dolğun şəkildə ifadə edir:

Dedi: “Bir neçə gün səbr elə, çalış”,
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış [4, s.9139-9140].

Dahi mütəfəkkir dini-əxlaqi dəyərlərimizə istinadən öz əsərlərində haqq-ədalət axtarışında olmuşdur. Amma Zülmət səltənətində axtardığını tapmaq asan deyil. Bəs onda nə etməli? Xilas yolu nədədir? Budur xilas yolu:

Doqquzbaş ilandan olmaqçün xilas,
Bu doqquz qarılı evə qıfıl as.

Doqquzbaş ilan fələklərdir. Yalnız doqquz qapılı evi – dünyanı unutmaqla doqquzbaş ilandan xilas olmaq mümkündür.

Kamil insan dünya nemətlərinə sonsuz meyl göstərib, bağlanmamalıdır. Əksinə, şüurlu şəkildə ondan qaçmalıdır:

Turuncdan qaçmasan Yusif tək əgər,
Züleyxa narınc tək tez səni kəsər.

Dünya bir tarladır. Hər kəs öz əkdiyini biçər. Yaxşılıq edən yaxşılıq, pislilik edən pislilik görər: “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına”. Nizami Gəncəvi bu fikri belə ifadə edir:

Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da bil, biçəcəksən [5, s.52-55].

Bu dünyada heç nə itmir: nə yaxşılıq, nə yamanlıq:

Yamanlıq eyləsə özgəyə hər kəs,
Çıxar qabağına, hədəyə getməz.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində məqamı gəldikcə milli-mənəvi dəyərlərimizə sirayət etmiş, ata-babasından eşitdiyi hikmətli sözləri bədiiləşdirərək nəsihət kimi təqdim edir:

Qəbri nurla dolsun, rəhmətlik atam
Nəsihət verərdi bu sayaq müdam:

“Bədbəxt adamlardan kənara çəkil,
Xoşbəxtlər yanında sən eylə mənzil.

İstəsən ki, gecən nura boyansın,

İşıqlı məşəllə qoy şamın yansın.

Böyük mirvarilər qiymətlidir, bax,

Çünki böyüklərlə olurlar ancaq”.

Sözün əvvəlində böyük şair atasını belə təqdim edir: “Qəbri nurla dolsun, rəhmətlik atam”. Bizlər də bu gün dünyasını dəyişmiş əzizlərimizi bu şəkildə yad edirik [3, s.8; 6, s.22-23].

Bəs bu dəyərlərə riayət etməyi ata nə üçün nəsihət edirdi? Bu sualın cavabı Azərbaycan atalar sözlərində aydın şəkildə verilir: “Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxiyyətlər olar”, “Niyətin hara, mənzilin ora”, “Su axar, çuxuru tapar”, “Taylı tayını tapmasa, günü ax-vayla keçər”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək” və s.

Nizami Gəncəvi qələmində bir toxumun göyərməsi belə hikmətə çevrilir:

Toxum çürüməsə, bitməz heç zaman,
Bir iş bağlanmasa, açılmaz, inan!

Bir fəlsəfi fikir başqa bir fəlsəfi fikir üçün açardır. Toxumun çürüməsi yeni bir həyat üçün keçiddir. Çünki çürüyən toxum torpağa qarışaraq onun yaddaşını özünə qaytarır. Çürümək məhv olmaq deyil, yeni donda, yeni biçimdə qayıdır. Bir işin bağlanması və açılması da eyni fəlsəfi fikrə söykənir: bağlı olmasa, açıq necə olardı? Deməli, əksliklərin vəhdəti açıq və bağlı anlamında özünü göstərir [3, s.7-9; 7, s.65].

Dünya həyatının başlanğıcı var, sonu var. “Bir gün yaranan bir gün gedəcək”, – deyib ulularımız. Bir də deyiblər ki: “Su sənəyi suda sınar” [3, s.11].

Dünya özü fani, yarananlar fanidir. Əbədi olan yalnız Yaradanın Özüdür. İnsan bu həqiqəti anlayarsa, kamilləşər, haqq aşiqinə çevrilər.

Vaxt anlamı elə bir ölçüdür ki, ona tabe olanları məhdudlaşdırır. Bu məhdud çərçivədə başlanğıc və son olur: “Hardan nazilər, ordan üzülər”, “Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçəcək”.

Dahi Nizami xalqdan gələn bu hikməti belə ifadə edir:

Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,

Ki, daşda sınımasın keçincə bir az [8, s.68-69].

Daşdan düzəlmiş şüşə insandır. Zaman keçdikcə gözəlliyini, təravətini, gəncliyini itirərək məhvə doğru gedir və nəhayət, torpaqdan yarandığı kimi torpağa da qovuşur.

Nizami Gəncəvi dünyası milli mənəviyyatımızın ayrılmaz hissəsi olan xalq hikmətinin al-əlvan rənglərinə boyanaraq ilahi gözəllik qazanır:

Bu gecə ortada bu nəqd var ikən,
Sabahkı nisyəyə göz tikək nədən?

Zaman köhnə dəyirmandır. Elə hey fırlanır. Fırlandıqca üyüdü, tökür. Kim bu dəyirmanı dayandıra bilər? Heç kim! Nədir insanın ah-nalələri, nədir bu giley, umu-küsü, sevinc, qəm? Bütün bunların dövrəyə daxil yoxdur. “Dəyirman bildiyini eləyir, çax-çax başını ağrıdır” - deyib dünyagörmüş atalarımız. Nizami Gəncəvi də bu hökmü təsdiqləyir:

Şad ol, ya qəmli ol, dünyada birdir,
Bildiyini köhnə dəyirman edir.

Şeyx Nizaminin xələfi ustad Şəhriyar da yüzilliklər sonra eyni qənaətə gəlir:

Ruzigarın dəyirmanı fırlanır,
Məxluq onun dişlərinə tullanır.
Bax ki, yenə bəşər necə allanır,
Həmişəlik şadlıq umur özünə,

Qəbri görür, toz qondurmur üzünə [5, s.57-60].

Ölüm haqdı. Hər birimizi haqlayacaq. Yalan dünya özünün şirin yalanları ilə bizi aldatdı. Ona görə dünyaya bu qədər bağlandıq, dünyanı bu qədər sevdik.

Nizami Gəncəvi sənəti başdan-başa milli-mənəvi dəyərlərlə bəzənmiş ilahi möcüzədir. Bu elə bir sehirlə güzgüdür ki, dünyamızı əks etdirməyə qadirdir. Amma bu güzgüdə ən parlaq rəng yenə də Gəncəyə məxsusdur.

Nizami Gəncəvinin şeir dili canlıdır. Bu, ruhun dilidir. İlahi hökmlər bu dillə öz ifadəsini tapır:

Nəyinə lazımdır gül rəngli paltar,
Bil, mürdəşir onu bir gün aparar.

Bu fikirlərin izahını vermək üçün Gəncənin adət-ənənələrini dərinədən bilmək gərəkdir. “Bil, mürdəşir onu bir gün aparar” ifadəsi Gəncədə bu gün də yaşamaqda olan qədim bir adətlə bağlıdır. Həmin adətə görə, ölənlər şəxsin təzə paltarları bir xonçaya qoyulub ölüyüyünə - mürdəşirə verilir. Beytin mənası budur ki, dünya fanidir. Fani dünyanın var-dövləti, şan-şöhrəti üçün bu qədər çalışmaq mənasızdır.

Tanrı insanı xəlq edəndə ona seçmək, ayırmaq, qiymətləndirmək qüdrəti bəxş etdi. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə digər varlıqlardan üstün sayılan insan ilahi bağlılığını itirdikdə həmin qüdrəti də itirərək ən aşağı səviyyəyə - heyvan səviyyəsinə enir. Bütün bələlərin kökündə dayanan cahillik və nadanlıq xalq hikmətində qınaq hədəfinə çevrilir: “Eşşək nə qanır zər-palan nədir?”, “İki eşşəyin arpasını bölə bilmir”, “O nə qanır bağayarpağı nədir, quzuqulağı nədir?”

Nizami Gəncəvidə həmin mənə bir qədər fərqli şəkildə açılır:

Pambıqla kətani ayırd etməyən,
Asimana çayıb sisiman deyən [9, s.34].

Zaman çərçivəsini qıra bilməyən insan zamanın hökmünə tabe olub, onun dediklərinə əməl etməyə məcburdur. El arasında buna: “Adam ayağını yorğanına görə uzadar” - deyirlər. Buradakı “yorğan” sözü məcazi mənada dövrədir. Dövrün tələbini nəzərə almayanlar gec-tez peşman olurlar:

Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə.

“Ayağını yorğanına görə uzatmaq” eyni zamanda vaxtı, zamanı nəzərə almaq anlamını ifadə edir. “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz” - deyən atalarımız bildirdi ki, “bir yandan bağlayan

bir yandan açar”, “vədəsiz yarpaq düşməz”. Böyük şair xalqdan gələn ifadələri ustalıqla cilalayaraq hikmətə çevirir. El arasında bu gün də yaşamaqda olan bir atalar sözünü yada salaq: “Xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz”. Nizami Gəncəvi həmin atalar sözünü başqa biçimdə təqdim edir:

Dillə yaralar vurarsa bir kəs,
Məlhəmlə ona əlac edilməz [4, s.9140].

Kainat sirləri qarşısında aciz olan insan gördüklərini özünün şüur səviyyəsinə uyğun mənalandırır. Bütün bu yozumlar sözlərlə ifadə olunaraq dildən-dilə ötürülür və yaşayır. Səma cisimləri haqqında yaranan saysız-hesabsız folklor materialları dediklərimizi təsdiqləyir. Bunlardan biri də Günəş haqqında təsəvvürlərdir.

Qədim insanlar səmavi qüvvələrə və səma cisimlərinə daha yaxın idi. Onlar, Günəşlə, Ayla, ulduzlarla ruhani əlaqələr yaratmağa can atırdılar. Məsələn, Günəşin şüalarının suda əksini görəndə insana elə gəlirdi ki, Günəşi aftafaya doldura bilər. Həmin ilkin təsəvvürlər daha sonralar həqiqi mənasını itirdikdə məcazi mənə yarandı. Bugünkü danışq dilində işlənməyən “Günəşi aftafaya doldurur” - xalq ifadəsi Nizami Gəncəvi sənətində yaşayır:

Gəldikmi dərd çəkək xarabaya biz,
Günəşi hey çəkək aftafaya biz [1, s.77-79].

Milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan dinimiz də elmə, təhsilə, insan kamilliyinə xüsusi önəm verir. Bunu daim öz əsərlərində vurğulayan dahi Nizami zahirən olduqca adi və sadə görünən hər kəlməni öz qələmində hikmətə çevirir:

Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdansa cövhər çıxarar.

Həyatın elə bir məqamı yoxdur ki, xalq deyimlərində öz əksini tapmasın. Xalq hikmətində öyrənməyə münasibət belədir: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Axtaran tapar”, “Nə qədər çox bilsən, yenə bir az biləndən soruş” [3, s.6-9].

Nizami Gəncəvi fəlsəfəsi başdan-başa xalq hikmətidir. Mirvarilər eyni sapa düzöldüyü kimi, xalqdan gələn hikmət və nəsihətlər bir-birini tamamlayaraq özünəməxsus ardıcılıq və məntiqlə sıralanır:

İstəyirsən evin salamat qala,
Yad adamı evə buraxma əsla.
Ən yaxşı dostuna sirr verən zaman,
Zənn elə, dayanıb qarşında düşmən.
Deyilməyən sözü demə əğyara,
Bir tək əğyar deyil, hətta dostlara.
Bilməsin sirrini evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var [9, s.85].

Yuxarıdakı parçanı atalar sözləri ilə belə ifadə etmək mümkündür: “Sirrini demə dostuna, dostunun da dostu var”, “Yüz ölç, bir biç”, “Sözü ağzından bışirməmiş çıxartma”, “Yerin də qulağı var”, “Yarmadan aş olmaz, yaddan qardaş” və s. [3, s.7-10].

Nizami Gəncəvi sənətində hər şey xalqda olduğu kimi sadə və aydındır. Burada soykök, alın yazısı kimi məsələlərə dərinlən nəzər salınır və xalq hikməti ilə üst-üstə düşən məntiqi hökmlər çıxarılır:

Yazılmış alına hər şey əzəldən,
Cəhd eyləsən belə nə gələr əldən?

Dahi mütəfəkkirin yaradıcılığında dünya həyatı ilə bağlı bir çox mətləblər öz əksini tapıb. Bunlardan biri də insan taleyi, onun yaşam tərzi haqqda söylənilən fikirlərdir:

Bədxislət doğulub hər kim anadan,
Ölər o xislətlə, gedər dünyadan.

Eyni fikri xalq fəlsəfəsi də təsdiqləyir: “Qozbeli qəbir düzəldər”, “Südlə girən sümüklə çıxar”, “Əslində olan dırnağında bildirər”, “Quyuya su tökməklə sulu olmaz” və s.

Başdan-başa əzablarla, məşəqqətlərlə dolu dünya həyatı ruhun sıxıldığı dar məkandır. Bu məkən müvəqqəti, fanidir. Xoşbəxtlik arzusu ilə bütün ağrı-acılara dözən insan bu sınaqlardan çıxmaqla sonda ruhunu xilas edir:

Bir can dərmanına çatmaqçün əlbət,
İçilir min kərə zəhərli şərbət [10, s.59, 76].

Zamanın tufanları insanı çalxaladıqca çalxalayır. Nehrədəki yağ ayrandan ayrıldığı kimi, yaxşıqla pislik də bir-birindən ayrılır. Bəsirət gözü bağlı olanlar öz əməllərini yenə görmür:

Bəhanəyəçün baxar hər kəs yanına,
Heç kəs turş söyləməz öz ayrına [5, s.58-59].

Zülmət dünyasında özünü görənlər çox azdır. Xalq hikmətində deyildiyi kimi, “Heç kəs öz ayrına turş deməz”, “Öz gözündə tiri seçmir, özgə gözündə qıl axtarır”, “Hərənin qarğası özünə qırğıdır”.

Nizami Gəncəvi görünən və görünməyən dünyanın gizlinlərini sözə çevirirdi:

İsa kimi girər elə bir deyrə,
Görünməz düzülə, çıraq hər yerə [11, s.29].

Dünyəvi düşüncələr və dünyəvi baxışlar Nizami sehrini çətin ki, açsın. Bu sehr pərdə arxasında gizləni, üzünə niqab salıb. Yalnız ürəkdən inananlar və Nizami ruhunu duyanlar bu niqabı qaldıra bilər:

Niqabı götürsən üzündən həməni,
Yüz Yusif səslənər quyu dibindən.

Şərq ədəbiyyatında və folklorunda Yusif gözəllik rəmzidir. Yüz Yusifin quyu dibindən səslənməsi isə ilahi gözəlliyin kəşfi, görüntüsüdür.

Dünyanın atışlənəz yolları çoxdur. Bəzən batini canavar olanlar zahirən Yusif kimi gözəl də ola bilərlər. Bəzən zəhəri şəkər kimi təqdim edərlər:

Surət Yusif kimi, batin canavar,
Xuruşla verirlər zəhəri onlar [3, s.7-8].

Azərbaycan folklorunda bu fikir daha sadə ifadə olunur: “Üstü bəzək, altı təzək”, “Arım var, arım var, eşşəkərisi”.

İnsan dünyaya həm maddi, yəni cismani, həm də qeyri-maddi - ruhani varlıq kimi göz açdı. Ruh vasitəsi ilə hər şeyi duydu. Ən əvvəl yalnız ağlamaq və gülməklə dünyaya, ətraf aləmə münasibətini bildirdi. Vücut böyüdü, öz inkişafının müəyyən mərhələsinə çatanda artıq ruh bədəni tərk etməli oldu:

Yaxşısı budur ki, Məryəmi unut,
İsaya dönsən də qayıtmaz vücut [1, s.61-63].

“Can cahana bir dəfə gəlir” - deyib ata-babalarımız. Bədəndən çıxan ruh sərbəstlik qazanır və bir daha oraya qayıtmır.

Bərk-bərk yapışdığımız və sevdiyimiz bu dünyadan heç kəs heç nə aparmayacaq, dünyanın varı dünyada qalacaq:

Harun bu dünyadan nə apardı bax,
Dünyanın nəyi var, onda qalacaq.

Dahi şairin ustalığı ondadır ki, milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanan hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,
Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, - deyib.

Ölməz şairimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,

Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən.

Atalar sözünə nəzər salaq: “El gücü, sel gücü”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Buynuzlu qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “Nahaq qan yerdə qalmaz” və s. [3, s.10-14; 10, s.55-58, 74-77].

Şeyx Nizamiyə görə, kamil insan son gününü unutmamalıdır. Çünki ruhun həyatı əbədidir. Dünya həyatı isə sınaq meydanıdır. Nizami Gəncəvidə son gün - iki dünya arasındakı keçid tez-tez xatırlanır:

Son gününü unutma, ömrün boyu sal yada,
Möhtəşəmlik ağası yoxsulluqdur dünyada.

Bu dünya gəldi-gedərdir. Bu dünyadan çox süleymanlar gəlib-keçib. Süleyman mülkü isə öz yerindədir.

Süleymanın mülkünü sorma hər an haradadır?

Mülkü öz yerindədir, bəs Süleyman hardadır?

Dünya həyatı xeyirlə şərin, yaxşıqla pisliyin mübarizəsi üzərində quruldu. Heç bir hökmdar haqq-ədalət məsələsində hökmdarlıqla peyğəmbərliyi özündə birləşdirən Süleyman peyğəmbərdən üstün olmadı əsl insanlar haqsızlıqdan qorxub pəri kimi gözəgörünməz oldular. Onları gündüz çıraqla axtarsan belə tapa bilməzsən:

Çoxdan yoxa çıxıbdı ədalətli Süleyman,
Haqsızlıqdan görünməz, pəriyə dönüb insan [12, s.250].

Süleyman peyğəmbərlə bağlı atalar sözlərini yada salaq: “Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmaz”, “Buradan çox Süleymanlar keçib” və s. [8, s.9-12, 34-37].

Nizami Gəncəvi sənəti zahirən sakit görünən sonsuz bir aləmdir. Bu aləmdə dünya dediyimiz çevrənin daxilində və çevrədən kənarında nə varsa, hamısı öz əksini tapır. Bu güzgüdə saysız-hesabsız aləmlər görünür:

Əcəl gəlsə, üzünə qapı açan tapılar,
Zənn etmə ki, məzardan çıxıb qaçan tapılar.

Əcəlin gəlişi iki dünya arasındakı son keçiddir. Bu keçiddə bizə qapı açan kimdir? Dar məzara gömülən insan bir də geri qayıda bilərmə? Bəs bu halda kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyət dəyişmələrinə çevrilirmi? Ruhun ölümdən sonrakı həyatı haqqında bilgilərimiz necədir? Bütün bu suallara Nizami Gəncəvi sənətində olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da cavab verilir: “Qəbrə girən ölü geri qayıtmaz”, “Gorda yatan evdə yatmaz”, “Yüz ilin ölüsündən bir günün dirisi yaxşıdır”, “Ölüm haqdı”, “Ölüm Allah əmridir” və s. [13, s.19-22; 1, s.151-155].

Ölüm son mənzildir, gedər-gəlməz yoldur. Şair bu uzaq yola azuqə hazırlamağı tövsiyə edir:

Uzaq yola çıxırsan, mənzilin çox uzaqdır,
Azuqəni hazırla, son mənzil - ölüm haqdır.

Bu uzaq yoldan dönüş yoxdur. Artıq burada yalan dünyanın yalan qanunları hökm etmir. Bu uzaq mənzildə hamı yalnız kainat qanunlarına tabedir. Bəs azuqə? Nədir yol azuqəmiz? Azuqəmiz yalnız əməllərimizdir. Burada nə tac, nə qızıl kəmərlər var:

Tacla kəmərlər canını salar lova cahanda,
Xərabatın eşqinə ver girova cahanda [9, s.69-70].

Nizami Gəncəvinin məhəbbətlə qələmə aldığı bir məkan var: Xərabat. Xərabat qədim Gəncə məhəllələrindən biridir. Şair bu məhəllədən məhəbbətlə söz açır. Xərabat məhəlləsində yaşayanlar şairlər, musiqiçilər, söz sənət sahibləri, bir sözlə, mənəvi dəyərlərin daşıyıcıları olub. Nizami Gəncəvi Xərabat yolunu ən yaxşı yol sayır:

Xərabatın yolundan varımı məgər yaxşı yol,
Xərabata üz tutsan, hamı deyər yaxşı yol.

Xərabat könül mülkünün abad olduğu məkandır. Xərabə kimi təsəvvür olunan dünya həyatıdır. Ülvyyəyə qovuşmaq istəyənlər Xərabata üz tutur. Əmələndən peşman olanlar Xərabatı xatırlamaqla tövbə edirlər:

Bəşər əzablar işində yaşayır. Məhz bu səbəbdən müvəqqəti dünyadan səadət ummaq ağılsızlıqdır. Atalar sözündə deyildiyi kimi: “Dünya beş gündür, beşi də qara”.

Bu dünyadan gözləmə əbəs yerə səadət,
Beşcə gündə nəsibmi heç bəşərə səadət?

Dərd-qəmlə dolu ömür karvanı enişli-yoxuşlu yolla dayanmadan gedir. Tanrının hökmünə boyun əyən bəndə buna dözməyə, tab gətirməyə məcburdur. Çünki sevinclə kədər, xeyirlə şər qardaşdır. Atalar dediyi kimi: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar” [14, s.45-50; 1, s.99-108].

Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzü var,
Hər yoxuşun enişi, hər tənənin düzü var.

Ömür karvanı iki aləm arasında səyahətə davam edir. Cisim canı, can cismi daşımaqdadır. Can bəzən yorulur, daha taqəti qalmır. Bir göz qırpımında ruh bədəni tərək edir. Yarımca nəfəslə ürək dayanır. Bütün qovğalar o andaca bitir, insan ömrü sona yetir:

İki dünya yolunda yolçuluğun əbəsdir.
Könülə qovuşmağa yarım nəfəs də bəsdir.

Xalq hikməti həmin fikirləri belə ifadə edir: “İki yana baxan çaş qalar”, “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz”, “Ölüm qaş ilə göz arasındadır”.

İstər kiçik hekayətlərdə, istərsə də irihəcmli əsərlərində Nizami Gəncəvi özünəməxsus yolla xalq hikmətini ilahi kitablardakı səmavi hökmlərlə birləşdirir. Bütün dinlər, bütün xalqların adət-ənənələri, etnoqrafiyası bu parlaq güzgüdə əks olunur. Elə buna görədir ki, hamı Nizami Gəncəvini özünün şairi hesab edir [15, s.12-14; 1, s.39-45].

Payızın təsvirində dahi şairimiz saralmış yarpaqları cuhut gözəlləri, suların parıltısını isə Musa peyğəmbərin əlləri ilə müqayisə edərək qüvvətli bir təşbih yaradır:

Bağ sarı paltar geydi cuhut gözəlləritək,
Sular şölə saçırdı Musanın əlləritək.

Nizami Gəncəvinin əsərləri sanki bu gün yazılıb. Ruhumuzun sözə çevrildiyi Nizami dünyası nə qədər əzizdir. İndi də Gəncəbasarda işlənən xalq ifadələri dahi şairin qələmində ölməzlik qazanıb. Belə ifadələr Nizami Gəncəvidə hikmətə çevrilir:

Neşterinlə yarala balının pərisini,
Nuruna kor baxanın aşıla dərisini.

Dərinin aşılınması Gəncənin təsərrüfat həyatından soraq verir. Vaxtilə Gəncədə yayılmış dabbəçilik sənətinin izləri həm folklorda, həm də Nizami Gəncəvinin əsərində yaşamaqdadır [16, s.58-62; 17, s.29-36].

Dahi şairin qələmindən ən adi xalq deyimləri hikmətə çevrilir. Bəzən bir beytə bir neçə atalar sözündə verilən məna sığışır. Əldəki beş barmaq insanların müxtəlifliyinə işarədir. Nizami Gəncəvidə isə on barmaqdan söhbət açılır:

Zənn etmə hər qılınc dəysə yaralar,
Əldəki on barmaq deyil barabar [18, s.31-36; 1, s.101-107].

Nizami Gəncəvidəki “Zənn etmə hər qılınc dəysə yaralar”, – fikri aşığı yaradıcılığında bir qədər fərqli şəkildə ifadə olunur:

Göyə baş çəksə tayalar,
Fələk onu tez payalar.
Hər qılınc çapmaz qayalar,
Hər kimsənə Fərhad olmaz.

Dilimizdə bu gün də tez-tez işlənən “Dəmiri isti-isti döyərlər” atalar sözü Nizami Gəncəvi qələmində bədii fikrin obrazlı təqdiminə xidmət edir:

Dəmir ürəklisə xəbər yetir də,

Ki soyuq dəmiri döyməyim bir də [5, s.48].

Göründüyü kimi, “dəmir” metal mənasında yox, “ürək” sözünün əvvəlində epitet kimi işlənir. El arasındakı “daş ürəkli” deyimi “dəmir ürəkli” ilə əvəzlənmişdir. Bu poetik tapıntı yenə də öz kökü etibarlı ilə xalq müdrikliyinə istinad edir [3, s.10].

Bütün qeyd olunanları ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, xalqımızın yüzilliklərə istinad edən milli-mənəvi, dini-əxlaqi dəyərləri dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi əsərlərində bədii ifadə vasitələri ilə insan kamilliyinin, ümumbəşəri dəyərlərin təminatçısı kimi hər zaman ön planda olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016, 334 с.
2. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
3. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II cild. Bakı: Nurlan, 2017, s.3-14.
4. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143.
5. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // Nizamişünaslıq jurnalı, 2015, № 5, s. 44-67.
6. Мель Н. Об архитектуре города Гянджи XII в. // Изв. АзФАН СССР, 1941, № 5, с. 21-25.
7. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, p. 61-66. Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
8. N.Gəncəvi. Xəmsə. Yeddi gözəl. Gəncə: 2011, 194 s.
9. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Nəşənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021, 182 s.
10. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Известия АН Азерб. ССР. 1947, № 1, с. 28-38.
11. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // Elm və həyat jurnalı. Bakı, 2020, № 4 (470), s. 60-63.
12. Hasanov E. L. Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2021. Issue 02, vol. 94, p. 248-254. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
13. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 704 s.
14. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm nəşriyyatı, 2007, 246 s.
15. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
16. Ganja: city of Nizami. Dubai: IRS Publishing House, 2019, 208 s.
17. N.Gəncəvi. Xəmsə. Xosrov və Şirin. Gəncə: 2011, 232 s.
18. N.Gəncəvi. Xəmsə. Leyli və Məcnun. Gəncə: 2011, 164 s.
19. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.

20. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines, 2011, p. 377.
21. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gəndşənischen Teppiche von Zeitraum der Aserbajdschanischen Gelehrten und Dichter Mirsə Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // European Applied Sciences, 2014, vol. 2. (p. 3-5).
22. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage // Information (Japan), 2017, vol. 20(4), p. 2289- 2296.
23. Khamsa of Nizami. The Treasury of Mysteries. Tabriz, 1539-1543. London, British Library (Or. 2265).
24. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. Общая редакция и составление О.Н.Астафьевой, О.В.Шлыковой. Москва: «Согласие», 2019, 293 с.
25. Нариманов И.Г. Археологические памятники Гянджачайского района (с древнейших времен до начала железного века). Баку: Азернешр, 1958, 144 с.
26. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 p.
27. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100.
28. N.Gəncəvi. Xəmsə. Sirlər xəzinəsi. Gəncə: 2011, 124 s.

Эльнур Гасанов

**РЕЛИГИОЗНО-МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В НАСЛЕДИИ
НИЗАМИ ГЯНДЖИ**

РЕЗЮМЕ

В научно-исследовательской работе, посвященной 2021 году - «Году Низами Гянджеви» в Азербайджанской Республике, на основе исторических и письменных научных источников, архивных документов изучаются многовековые религиозно-духовные ценности в богатом наследии этого гениального поэта и мыслителя. В статье исследуется исключительное источниковедческое значение примеров религиозных традиций, как составной части национально-духовных ценностей нашего народа, содержащихся в творчестве шейха Низами, на основе многочисленных художественно-литературных примеров.

Elnur Hasanov

**RELIGIOUS AND MORAL VALUES IN NIZAMI GANJAVI
HERITAGE**

SUMMARY

In the scientific research work dedicated to the year 2021 - “The Year of Nizami Ganjavi” in the Republic of Azerbaijan, on the basis of historical and written scientific sources, archival documents, centuries long religious-moral values in the rich heritage of this genius poet and thinker are studied. The article examines exceptional source value of the examples of religious traditions as an integral part of the national and moral values of our people contained in the works of Sheikh Nizami on the basis of numerous literary examples.